

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/33-39>

Tuqay Əsədli
Ərciyes Universiteti
magistrant
tuqay430@gmail.com

Erhan Yoska
Ərciyes Univeristeti
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
eyoska@erciyes.edu.tr

SOVETLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ DAXİLİNDƏ TÜRKÜSTAN COĞRAFIYASINDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

XIX əsrin ortalarında Rusiya Çarlığı tərəfindən tamamilə ələ keçirilən Türküstan coğrafiyası mühüm stratejik əhəmiyyətə malik, zəngin təbii qaynaqları olan və dünya hegemoniyası uğrunda mübarizə aparan hər bir dövlətin əlində tutmaq istədiyi bölgələrdən biridir. XX əsrin əvvəllərində “yaşlı” imperatorluqlarda, o cümlədən, Rusiyada milliyətçilik və sosializm axımları sürətlə yayılmış, keçən əsrin sonlarından etibarən aclıq və səfalət içində yaşayan xalqın səbir kasası Yaponiya ilə olan müharibədə gələn məğlubiyyət xəbərləri ilə daşmışdı. “Oktyabr manifesti”-nin qəbul olunması ilə Dimalarda təmsil olunmaq haqqı əldə edən “milli azlıqlar” cəmi 2 ildən sonra bu azadlığı da itirmişdilər. Dünya müharibəsi dövründə Türküstanda inqilabın ilk addımları atılmış, “Fevral burjua inqilabı”-dan sonra yaranmış vəziyyətə etiraz da elə “İyun üsyanı”-dan sonrasentyabr ayında Daşkənd şəhərində baş vermiş üsyanla ilk dəfə Mərkəzi Asiyada özünü birüzə vermişdir. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması ilə xalq arasında özünə dayaq yaratmaq üçün keçirdiyi islahatlar müəyyən inkişafa yol açsa da, bolşeviklərin 70 illik propoqandasına çevrilmiş, günümüzdə kimi davam edən siyasi hadisələr zincirinə birbaşa təsir etmişdir.

Məqaləni qələmə almaqda məqsədimiz Mərkəzi Asiyada bolşeviklərin, xüsusilə də “Millətlər komissarı” və daha sonra Bolşevik Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Birinci katibi olan, SSRİ-ni avtoritariya ilə idarə edən Stalinin əmri ilə həyata keçirilən bu dəyişikliklərin araşdırılması ilə günümüzdə bölgədə olan sərhad, etnik, habelə sosial-mədəni problemlərin səbəbini tapmaqdır. Dövrün yazılmış əsərlər diqqətə alınaraq yazılan məqalədə “Ümumi baxış ilə qarşılaşdırılmalı tarix metodu”-dan istifadə edilərək “Sovetləşdirmə siyasəti daxilində Türküstan coğrafiyasında dəyişimin mədəni və sosial həyata təsirləri” mövzusunun aydınlatmaq hədəflənmişdir.

Açar sözlər: Sovet İttifaqı, Stalinizm, Türküstan, Cədidçilər, Bolşeviklər, reformasiya

Tugay Asadli
Erciyes University
master student
tugay430@gmail.com
Erhan Yoska
Erciyes University
PhD in History
eyoska@erciyes.edu.tr

Geography of Turkestan within Sovietation policy changes that have occurred

Abstract

Turkestan, which was occupied by Tsarist Russia in the middle of the 19th century, is one of the regions with important strategic importance, rich in energy resources and desired by every country

fighting for world hegemony. In the early years of the 20th century, in the "old" empires, especially in Russia, the currents of nationalism and socialism were rising rapidly, and the patience of the people living in hunger and misery since the end of the last century was broken with the news of defeat in the war with Japan. The "ethnic minorities" who had gained the right to be represented in the Duma with the "October Manifesto" lost this right only 2 years later. In the period of the World War - 1916, the first steps of the revolution were taken in Turkestan, and one of the first protests against the situation after the "February revolution" took place after the "July uprising", that is, in September in Tashkent, Turkestan. Although the reforms carried out by the Bolsheviks to create social support for themselves after the Bolsheviks came to power led to development among the people, it later evolved into a 70-year propaganda tool of the Bolsheviks and directly influenced the chain of events that continues to this day.

The main purpose of this article is to investigate this policy of the Bolsheviks in Central Asia, especially under the orders of Stalin, who first became the "Commissar of Nations", then the First Secretary of the Central Committee of the Bolshevik Communist Party and ruled the USSR in an authoritarian way, and to find out the reasons for the border, ethnic and socio-cultural problems in the region today. In the article, which was written using sources written in the period, it was aimed to illuminate the subject of "The effects of change on civil and social life in Turkestan geography within the Sovietisation policy" by using the "comparative history method with an overview".

Keywords: *Soviet Union, Stalinism, Turkestan, Jadidism, Bolsheviks, Reform*

Giriş

XX əsrdə Rusiya Çarlığında avtoritar hökumətin içində olduğu krizis pik səviyyəyə çatmışdı. 1917-ci ilin fevral ayında Çarın devrilməsiylə nəticələnən inqildandan sonra hakimiyyət Müvəqqəti hökumətin əlinə keçmişdi. Bu hökumətin tərkibində inqabın təkəverici qüvvəsi olan sol partiyalar az yer almış, xüsusilə də Bolşevik və Anarxistlər Petroqrada Sovetində hökumətə müxaliflik edirdilər. Hökumətin qısa müddətdə vəd etdiyi islahatları həyata keçirə bilmədiyi üçün müxalifət ilk öncə uğursuz "İyul üsyanı" ilə etirazlarını bildirmiş, yatırılmasına baxmayaraq General Kornilovla Kerenski hökuməti arasında olan daxili çəkişmələr ölkəni "Oktyabr inqabına" aparmışdı. Bu dövrdə yalnız mərkəzdə deyil, Orta Asiyada da vəziyyət qarışıq idi. Həm Müvəqqəti hökumət, həm də sovetlər köhnə Çarlığın torpaqlarında möhkəmlənmək üçün özlərinə dəstəkçi axtarır, ideologiyaların müxtəlifliyi ilə seçilən bu bölgədə vəziyyət mürəkkəbləşirdi. İslahat tələb edən Cədidçilər, şəriətlə idarə olunmaq istəyən "İslamçılar", bolşeviklərə qarşı olan və silahlı dirəniş göstərən "Basmaçılar" bölgənin siyasi aktorlarını yetişdirirdi. "Oktyabr inqabı"-dan sonra ucqar yerlərdə də hakimiyyəti ələ almağa çalışan sovet hökumətinin planlarını tamamlamasına 1917-1920-ci illərdə qırmızılar ilə ağ qvardiyaçılar arasındakı vətəndaş müharibəsi əngə oldu. Çünki bu dövrdə Ağ qvardiyaçılar tərəfindən ələ keçirilən Sibir coğrafi olaraq bolşevik Petroqrada ilə Türkünstanın əlaqəsini kəsmişdi. Daxili müharibə dövründə Lenin və Troçki ilə birlikdə Stalin də atdığı addımlar ilə ön plana çıxmış, bu yol onu SSRİ rəhbərliyinə aparmışdı. Sovet hökuməti köhnə hökumətlərə nisbətən vədlərini yerinə gətirir, ona görə də xalqın bir qismi onları dəstəkləməyə başlayırdı. Müharibədən sonra "Yeni İqtisadi Siyasət"-i həyata keçirən bolşeviklər türkünstanlıları bu mövzuda məmnun edə bilməmişdi. Buna baxmayaraq 1922-ci ildə Türkünstan RSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil olmuşdu. Stalin bu dövrdə "Sovet İttifaqı" fikrinə müxalif olmuş, lakin Leninin israrı nəticəsində liderlər bu fikrə ortaq olmuşdular (Keller, 2022).

Stalinin 1924-1953-cü illərdəki siyasətinə nəzər saldıqda SSRİ qurulmadan əvvəl və qurulduqdan qısa bir müddət sonra "Millətlər Nazirliyi" komissarlığı vəzifəsinin ona böyük təsiri olduğunu görə bilərik. Bu dövrdə aparılan islahatlar böyük əhəmiyyət daşıyır, belə ki, üzərindən 100 il keçmiş olsa belə, nəticələrini görmək mümkündür. Sistemin qurucularının özləri də etiraf edirlər ki, avam camaata sosializm ideologiyasını aşılamaq olduqca çətin idi. Üstəlik bu dövrdə milliyətçilik anlayışı özünün ən üst mərhələsini yaşayırdı. Xüsusilə də iki dünya müharibəsi arasındakı periyoddə bu ideologiyanın əleyhinə olan sosialistlərin də daxilindən milliyətçi qruplar peyda olmuşdu (Məsəl üçün, Nasistlər). Bu qədər qarışıq bir dövrdə fərqli etnik mənsubiyyətə

malik insanlara totalitar idarəçilik üslubu ilə rəhbərlik edən Stalin “milliyətçilik” analizi ilə savaşımaq bir yana, bu anlayışdan istifadə edərək özünə “İdeal Sovet vətəndaşı” modelini yaratmışdır və bunun üçün iqtisadiyyatı, elmi, mədəniyyəti istifadə etmişdir (Oliver, 2009).

Nəticə etibarlı ilə məqalədə 19. əsrdə Rusiya Çarlığının işğal etdiyi bölgənin tarixin inkişafı nəticəsində 20. əsrin əvvəllərində reformasiya hərəkatlarına yuva olması və bunun nəticəsi olaraq bu coğrafiyada müxtəlif ideologiyaların hakimlik etməsi, lakin Oktyabrda baş verən inqildandan sonra demokratik sistemin pozulması ilə Türkünstanda da Bolşevik ideologiyasının təbliğinin aparılması, bölgədə bu ideologiyayı anlayacaq yetərli elmi-mədəni zəminin formalaşmaması nəticəsində xüsusilə, 1922-ci ildən sonra aparılan reformasiyalar nəticəsində Stalinin ölkələrin etnik kimliklərini öz xeyirlərinə istifadə etmək üçün onların milli-dini dəyərlərini yansıdacaq hər şeyin qadağan edildiyini (Azərbaycanda bunun təsirini Dədə Qorqud kimi xalq dastanının qadağan olunması ilə görə bilərik), sistemə qarşı olanların, fərqli düşüncəyə sahib insanların cəzalandırıldığı, “Böyük Terror” deyə tarixə keçən dönmədə xalq aydınlarının bir çoxunun güllələndiyi nəticəsi əldə edilmişdir.

Mərkəzi Asiyanın bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilməsi.

1917-ci il fevral ayında baş vermiş inqilab nəticəsində Çar taxtan endirildi və Milli Məclis üçün seçkilər keçirilənə kimi onun yerinə Müvəqqəti Hökumət ölkənin idarəsini ələ aldı. Ölkənin mərkəzində baş verən bu dəyişikliklər nəticəsində Çarın Mərkəzi Asiyaya təyin etdiyi nümayəndəsi Kuropatkin vəzifəsindən azad edildi, onun yerinə isə “Türkünstan İdarə Komitəsi” quruldu. Bu qurum ilə yanaşı eyni Petroqradda olduğu kimi alt təbəqənin mənafeyini müdafiə edən “İşçi, kəndli və əsgər soveti” yaradıldı və onlar da idarəçiliyin müəyyən hissəsini ələ almaq üçün çalışmağa başladı. İlk illərdə yerli xalqın nümayəndələrindən heç kimi idarəçilikdə söz sahibi deyildi (Sadıkov, 2020: 16-27). Müvəqqəti Hökumətin inqildandan sonra verdiyi vədləri yerinə yetirməkdə ləngiməsi səbəbilə paytaxtda bolşeviklərin rəhbərliyi ilə baş vermiş “İyul üsyanı”-nın bənzəri 1917-ci ilin sentyabr ayında Daşkənd sovetinin rəhbərliyi ilə baş verdi, lakin üsyan yatırıldı. Oktyabr ayında baş verən inqildandan sonra isə ilk vaxtlarda bütün köhnə Çarlıq torpaqlarında olduğu kimi hökumət bolşeviklərin əlinə keçdi. Mərkəzi Asiyada Daşkənddə toplanan III Regional Sovet Konqressində “Türksovnarkom”, yəni Türkünstan Xalq Komissarları Soveti yaradıldı, yerli xalqın nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bu qurumun lideri F.Kolesov təyin edildi (Bregel, 2003: 94).

1917-ci ilin noyabrında Xokand şəhərində yaradılan Türkünstan Muxtar Respublikası yerli müsəlman əhalinin iştirakı ilə eyni ilin may ayında yaradılmış Milli Mərkəz Şurası tərəfindən qurulmuş və bir növü “Türksovnarkom”-a rəqib olmuşdu. İlk aylarda bolşeviklər Rusyada gedən daxili müharibə nəticəsində hadisəyə müdaxilə edə bilməsə də, (Çünki ağ qvardiyaçılar Mərkəzi Asiya ilə Petroqraddın coğrafi olaraq əlaqəsini kəsmişdlər) 1918-ci ilin yanvar ayında şəhər Qızıl Ordu tərəfindən ələ keçirildi, şəhərlər dağıdılıb, xalqın mal-mülkü yağmalandı, soyqırımlar həyata keçirildi. Təsadüfi deyildir ki, bu soyqırımlarda erməni dəstələrinin xüsusi iştirakı qeyd edilir və bu hadisə 31 Mart 1918-ci ildə Azərbaycan xalqına qarşı edilən soyqırımla bənzərlik təşkil edir. Türkünstanda bu zaman on min nəfərdən çox insann öldürüldüyü müəyyən edilmişdir. Bu hadisə yerli əhalidə işğalçı qüvvələrə qarşı mübarizə hissini oyatdı və 1930-cu illərə kimi davam edəcək məşhur “Basmaçılar” hərəkatının təməli elə bu zaman qoyuldu (Baumer, 2012: 174).

Bolşeviklər siyasi olaraq parçalanmış halda olan Mərkəzi Asiyanın müxtəlif bölgələrini hissə-hissə ələ keçirirdi. F.Kolesov Aşqabada gələrək “Transkaspian” bölgəsində Oraz Sərdarın liderliyində qurulan “Milli İdarə Şurası”-nı ləğv etdi və 1918-ci ildə bölgənin idarəsi Türksovnarkom tərəfindən komissar Frolova tapşırıldı. Onun terror və təzyiq ilə həyata keçirdiyi idarəçilik xalqın səbir kasasını daşırdı, nəticədə komissar Qızıl Avrat deyilən yerdə öldürüldü. Hökuməti yenidən əlinə alan yerli idarəçilik orqanıvə Oraz Sərdar bolşeviklərin Türkünstandakı mərkəzi olan Daşkənddən gələ biləcək potensial hücum təhlükəsnə qarşı cənubda yerləşən Britaniya qüvvələrindən yardım tələb etdilər. General Mallensonun göndərdiyi cüzi yardım qarşılığında yerli xalqın dəstəyini itirən hökumət 1919-cu ilin mart ayında ingilislərin İrana doğru geri çəkilməsindən iki ay sonra- 1919-cu ilin may ayında müqavimət göstərə vilməyərək sovetləşdi (Everet-Heath, 2003).

Müvəqqəti Hökumətin devrilməsindən sonra 1917-ci ilin dekabr ayında Orenburq şəhərində toplaşaraq Alaş Orda hökumətini qurdular. Bölgənin digər hissəsini idarə edən bolşevik hökuməti hakimiyyəti tamamilə ələ almağa çalışırdı. Lakin Rusiyanın daxilində baş verən vətəndaş müharibəsi nəticəsində ağ qvardiyacılar Kolçakin göstərişi və Ataman Dutov ilə Ataman Annenkovun rəhbərliyi nəticəsində hər iki hissəni ələ keçirib bölgənin mərkəz ilə əlaqəsini kəsdilər. Buna baxmayaraq, 1919-cu ilin iyul ayında yekun döyüşləri qazanan bolşeviklər idarəçiliyi tamamilə öz əlinə almağı bacardı (Bregel, 2003: 94).

1920-ci ilin əvvəllərinə nəzər saldıqda Bolşeviklərin Mərkəzi Asiyada böyük dirəniş ilə üzrləşdikləri iki yer qalmışdı, Xivə və Buxara xanlıqları. “Gənc Buxaralılar” və “Gənc Xivəlilər” adı ilə tanınan Cədidçi qruplar bolşeviklərin geniş islahat tədbirləri keçirəcəklərini nəzərə alaraq onlara dəstək verir və xana qarşı çıxırdılar. Xivə xanı Cüneyd xan bu yolda olan hər kəsə qarşı sərt tədbirlər görmüş, onların bir çoxunu öz torpalarından sürgün etdirmişdi. Buxara xanı Alim xan isə bu dövrdə işğalçılıq məqsədilə hücum edən bolşevikləri geri püskürtməyi bacarmışdı (Baumer, 2012: 174). Lakin 1919-cu il boyunca xanlıqlarda baş verən çəkişmələr və Mərkəzi Asiya türklərinin bir-biri ilə mübarizə aparması və Cədidçilərin (Xivədə “Gənc Xivəlilər”, Buxarada “Buxara İnqlab Komitəsi”) General Frunzeni kömək üçün çağırmasından sonra 1920-ci ilin aprelinde Xivə, 1920-ci ilin sentyabr ayında isə Buxara xanlığı ələ keçirildi. Xanlıqların yerinə Buxara və Xarəzm Muxtar Xalq Respublikaları yaradıldı. Devrilən Buxara xanı Əfqanıstana qaçaraq Basmaçı hərəkatına dəstək verməyə başladı.

Nəticədə sadəcə 3 il içərisində içində olduqları çətin siyasi şəraitə baxmayaraq bolşeviklər bölgəni işğal etdilər. Bolşeviklərin böyük çətinliklə üzrləşmədən Türkünstanı ələ keçirməsinin bir neçə səbəbi var (“History of Civilisations of Central Asia”, 2005):

1. Mərkəzi Asiyayı öz hakimiyyəti altında birləşdirən güclü bir dövlətin olmaması, xüsusilə də xanlıqların düşməyə əhəmiyyət verməyərək öz aralarında mübarizə aparması.

2. İdeologiya baxımından Türkünstanın parçalanmış olması, şəriət tələb edənlər, milliyətçilər, islahat tələb edən cədidçilərin ortaq nöqtə tapa bilmədən işğal üçün münbit şərait yaratmaları.

3. Türklərin silah və ordu baxımından ruslardan zəif olması, uzun müddətdir güclü orduya qarşı vuruşmamış olması.

Bütün bunlara baxmayaraq 1918-ci ildən etibarən torpaqları əllərindən alınan sahibkarlar ilə birlikdə bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan Basmaçılar hərəkatı özünün ən pik həddini Ənvər Paşa dövründə yaşamış, 1930-cu illərə qədər davam edən dirəniş Türkünstanın sovet hökumətinə qarşı mübarizəsini təmsil etmişdir.

Sovetləşdirmə və islahatlar.

XIX əsrin ortalarından etibarən Rusiya Çarlığına tabe bir şəkildə idarə edilən Türkünstanda əsrin başlarındakı siyasi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu müşahidə edirik. Mövzuya giriş etmədən öncə bu barədə qısa məlumat verməyin doğru olacağını düşünürük. Rusiya Çarlığının məmurları tərəfindən idarə edilən bölgələrin xaricində feodal sistemin hakim olduğu Buxara və Xivə xanlıqları da mövcud idi (Allworth, 1990).

XX əsrin əvvəllərinə Rusiya Çarlığının problemlərlə üzrləşdiyi sahələrin başında “milli azlıqlar” məsələsi gəlirdi. 1905-ci ilin yanvarından başlanan və Rus-Yapon müharibəsində Çar rejiminin biyabırçılıqla məğlub olmasından sonra daha da alovlanan etirazların nəticəsində qəbul edilən “Oktyabr manifesti” vəziyyəti çox qısa bir müddət üçün sabit saxlamışdı. Çağırılan Dumalardan gözlənilən nəticələri ala bilməyən “etnik azlıqlar” müəyyən addımlar atmaq üçün təşkilatlanmağa başlamışdı. 1906-1909-cu illərdə Osmanlıda alovlanan “Gənc türklər” hərəkatından təsirlənərək Türkünstan türkləri köhnə rejim üzrəində islahatlar aparılmasının vacibliyini vurğulayan “Cədidçilər” bunlar arasında ən məşhurlarından biri idi. Buxara xanı Əbd-ül Əhəd ilk vaxtlar islahat tələb edənləri dəstəkləsə də, daha sonra onların monarxiya quruluşuna qarşı olduğunu dərk edib, dini liderləri öz yanına çəkdi və cədidçilərin məktəblərini bağlatdırdı. Buraxanın yeni xanı Məhəmməd Alim xan I Dünya müharibəsində Osmanlıyı yox, Rusiyanı dəstəkləməsi onun ideologiyaya bağlı bir siyasətçi olmadığını göstərir. Xivə xanlığında isə vəziyyət Buxaraya görə

daha yaxşıydı, İsfəndiyar xan xanlıq üçün lazımı addımları atmaqdan çəkinmir, Buxara xanından fərqli olaraq simiclik etmir, dini liderlər ilə mübahisələrdən çəkinirdi (Baumer, 2012: 175-177).

İnqabdan qısa bir müddət öncə ruslara qarşı Türküstanda etirazlar başlamış, I Dünya müharibəsinin başlarında türklər səfərbərliyə alınmamış (Rusiya müharibədə Osmanlı ilə savaşırdı və Osmanlı türklərin din və qan qardaşlarıydı), onun yerinə Mərkəzi Asiyanı arxa cəbhəyə çevirmiş, əhalini xüsusilə pambıq istehsalı qarşılığında ərzaq ehtiyacını qarşılıyacağına söz vermiş, müharibənin sonrakı illərində ərzaq təminatının gecikməsi və hətta bir müddət sonra dayanması, bunlardan əlavə Türküstanda kişilərin səfərbərliyə alınmağa başlanması etirazların başlanğıcı oldu. 1916-cı ilin sonuna kimi böyüən üsyan dekabr ayında Kuropatkin tərəfindən yatırıldı, lakin sadəcə 3 ay sonra Çar rejimi devrildi (Brower, 2003: 1-20).

1917-ci ilin fevral və oktyabr aylarında baş verən inqablarından ardınca Türküstanda ümumi vəziyyət rusların əleyhinə idi. İlk olaraq bölgənin yerli xalqı iki fərqli ideologiya arasında qalmışdı. Bunlardan biri şəriət ilə dövlət idarəsini əsas alan və “mollalar” tərəfindən idarə edilən, xalq arasında nüfuzu xeyli güclü olan qrup idi. Xalqın inkişafı üçün mümkün olduğu qədər tez bir şəkildə islahatların həyata keçirilməsinin vacibliyinə inanan “Cədidçilər” qrupu isə çox vaxt yerli hakimiyyət tərəfindən sıxışdırılırdı. “Oktyabr inqabı”-dan sonra Mərkəzi Asiyanı ələ keçirən bolşeviklər sürətlə islahatlar həyata keçirmək üçün işə başladılar. Lakin bu idarəçilərin zənn etdiyi kimi asan bir iş olmayacaqdı, çünki Sovet hakimiyyəti bir ideologiya ilə hərəkət edirdi, yerli xalqın nümayəndələrinin isə bu ideologiyanın əsas nümayəndələri olan Marks və Engelsdən xəbərləri belə yox idi. “İşçi-kəndli” hökuməti deyə adlandırılan, “bir-biri üçün çalışmalı olan insanların birliyi”-nə əsaslanan hakimiyyət stilini mənimsəyən insanların nə üçün savaşaçaqlarını bilməyə ehtiyacları var idi. Burada isə bir digər problem peyda olurdu (Dadabayev, Komatsu, 2017). Yerli xalqın bir çoxu oxumağı və yazmağı bacarmırdı, üstəlik ərəb əlifbasına əsaslanan bir əlifbanı istifadə etdikləri üçün dünyanın digər qismindən geridə qalmışdılar. XIX əsrin ortalarından etibarən türk aydınlarının “Latın əlifbasına keçid” mövzusu ilə keçirdikləri konfranslarda istifadə edilən əlifbanın türk dil qrupuna uyğun olmaması dəfələrlə müzakirə edilmiş, lakin yekun addım atıla bilməmişdi. Üstəlik indi bolşeviklərə mərkəzdən gələcək göstəriş və qanunları tərcümə edəcək və yerli xalqı təmsil etməyə qadir savadlı kadrlar lazım idi. Sosializm əsaslı qurulan və “xalqların qardaşlığı”, “bərabərlik” kimi ideologiyalarla çıxış edən bu hökumətin şəriət qanunlarının sərt tətbiq edildiyi bu bölgədə dünyanın bir çox ölkəsində gündəmə gələn “qadın haqları” məsələsini tənziqləməsi vacib idi. Bütün bunlarla yanaşı hakimiyyəti ələ aldıkları zaman mövcud olan torpaq problemini həll edəcəklərini vəd etmişdilər və bu məsələ Mərkəzi Asiyada olduqca qarışıq idi. Qısacası bolşeviklərin həll etməli olduğu beş məsələ var idi: torpaq, qadın azadlıqları, təhsil, milliyət və din (Khalid, 2021: 185-195).

İlk addım olaraq 1920 -ci ilin iyun ayında slavyan əsilli torpaq sahiblərinin əllərindən torpaqları alındı, qazax və qırğız kəndlilərə verildi. Üstəlik onlara pul və gübrə yardımları təşkil olunara məhsuldarlığın əldə edilməsi hədəfləndi. Atılan ilkin addımlar xalqın kasıb təbəqəsini bolşevik ideologiyasına bağlamaq üçün bəs etdi. Lakin bu müsbət tendensiya sadəcə bir il davam etdi. 1921-ci ilin mart ayında YİS (Yeni İqtisadi Siyasət)-in tətbiqində başlanılması ilə RSFSR-in mərkəzində ticarət və iqtisadi sahələrdə böyük sıçrayışlar müşahidə edilmiş olsa da, Türküstanda verilən yardımlar azaldığı üçün kəndlilərin vəziyyəti çətinləşdi. Üstəlik torpaqların slavyan sahiblərindən alınması islahatı da tam həyata keçirilə bilmədi, bir müddət sonra sadəcə kağız üzərində qaldı. 1922-ci ildən etibarən Moskva Mərkəzi Asiyada nəzarəti sərtləşdirdi və idarəçilik birbaşa Stalindən əmir alan “Mərkəzi Asiya Komitəsi”-nə verildi. Bolşevik partiyası ilə eyni düşüncədən olmayan bütün yerli siyasi partiyaların varlığına son qoyuldu, “şovinistlik” ilə təqsirlənən bir çox yerli xalq nümayəndəsi partiyadan ixrac edildi, lakin daha sonra savadlı kadrların azlığından onların bir çoxu əhv edildi. Bu dövrdə bolşeviklərə sadıq olan Fəzlullah Xocayev və Tural Riskulov kimi yerli xalqın nümayəndələri də mövcud idi ki, onların bir çoxu əsrin əvvəllərində reformasiya tələb edən cədidçilərin arasından çıxmışdı. Bolşeviklər qadınların gündəlik geyimlərində dəyişikliklər həyata keçirərək vəziyyəti düzəltməyə, onları gündəlik həyata qazandırmağa çalışırdı, çünki sosialist ideologiyasını yaymaq üçün yalnız savadlı kişilər bəs etmirdi, onlara oxuma-yazmağı bilən və

gələcək nəsilləri bolşevik ideologiyası ilə yetişdirməyi bacaran xanımlar lazım idi. Həyata keçirilən islahatlar ilk öncə cədidçilərin ailələri arasında tətbiq edildi, bu zaman cəmiyyətin və dini liderlərin sərt tənqidinə baxmayaraq islahatlar davam etdi. Təhsil dünyəviləşdirildi və yeni məktəblər açıldı, əhali arasında oxur-yazarlıq faizini artırmaq üçün gecə məktəbləri təşkil edilərək cəmiyyətin hər təbəqəsindən insan buraya cəlb edildi (Keller, 157-170). Əlifba islahatı üçün addımlar atılmağa başlandı, 1920-ci illərin sonunda latın əlifbası bütün sahələrdə tətbiq üçün hazır vəziyyətə gətirildi. Buxara və Xivədə istifadə olunan fars dili və “pantürkizm” qorxusu ilə Türküstanlıların istifadə etdiyi “Çağatay türkcəsi” yerli dil olaraq qəbul edilmədi, bunun üçün özbək dili əsas alındı.

Sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi.

Bolşeviklər bölgəni ələ keçirdikdən sonra qarşılıqları duran ən mühüm vəzifələrdən biri də “Milliyətlərin müəyyənləşdirilməsi” məsələsi idi. O dövrdə “Millətlər komissarı” olan Stalin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri Lenin bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi. Lakin Türküstan bu dövrdə çox mürəkkəb etnik quruluşa malik idi. Belə ki, bölgənin böyük bir qismi İslam dininin “sünni” məzhəbinə mənsub idi, bu vəziyyətdən istifadə edərək bəzən aranı qarışdırmaq istəyənlə azlıqda olan şiələrə onlar arasında münaqişələr yaradırdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dil, mədəniyyət kimi kriteriyalara nəzər salaraq burada olan xalqların kökləri və sərhədləri müəyyənləşdirilməyə çalışılırdı. Çünki daha Çarizm dövründə xalqlara “verilən” öz müqəddəratlarını təyin etmə hüququ bolşeviklər tərəfindən bu xalqlara “muxtariyyət” verilərək həyata keçirilmək istənirdi. 1918-ci ildə Türküstan MSSR (Muxtar Sovet Sosialist Respublikası) statusu ilə RSFSR-in tərkibinə qatılmış və 1922-ci ilin 30 dekabrında elə RSFSR tərkibində SSRİ-nin tərkibinə qatılmışdır. Elə bu ildən etibarən bolşeviklər araşdırmaları genişləndirmiş və əsas yeri özbəklərə vermişdi. Bu zaman ortaya çıxan Sərhədlərin dəqiq kökəni müəyyən edilə bilməmiş və onların da hər birini özbək adlandırılmışdır. Nəticədə özbəklər Türküstanın “milliyəti müəyyənləşdirilən” ilk xalqı oldu (Bregel, 2003: 96).

1920-ci ildə Qırğız MSSR quruldu və Qırğız vilayəti də buaraya birləşdirildi. SSRİ qurulduqdan sonra o dövrə kimi Xalq Cümhuriyyətləri statusu ilə mövcudluğunu davam etdirən Buxara və Xivə “təhlükəli ünsürlər”-dən təmizləndikdən sonra 1923-cü ilin oktyabrında Xarəzm SSR və 1924-cü ilin sentyabrında Buxara SSR quruldu. Həyata keçirilən etnoqrafik və sosioloji araşdırmalar nəticəsində sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün daha sürətli addımlar atılmağa başlandı. 1924-cü ilin oktyabr ayında Mərkəzi İdarə Komitəsi Türküstanda iki yeni respublikanın qurulması üçün tapşırıq verdi. Qərara əsasən Türkmənistan SSR və Tacikistan MSSR-in də tərkibində olduğu Özbəkistan SSR yaradıldı. Eyni ildə Qara-Qırğız Muxtar Vilayəti (Çar dövründə qırğızlar belə adlanırdı) yaradıldı və RSFSR-ə birləşdirildi. 1925-ci ildin mayında Qırğız MSSR-in adı dəyişdirilərək Qazax MSSR olaraq təyin edildi və Qaraqalpaqıstan Muxtar Vilayəti buraya birləşdirildi. Eyni tarixdə Qara-Qırğız Muxtar Vilayətinin adı Qırğız Muxtar Vilayəti olaraq dəyişdirildi (Bu bölgə 1926-cı ildən sonra Qırğızıstan MSSR oldu). 1929-cu ilin dekabrında Tacikistan MSSR-in tərkibinə Özbəkistan SSR-dən alınan Xocənt şəhəri də verilərək Tacikistan SSR yaradıldı. 1936-cı ildə SSRİ-nin konstitutsiyasında Mərkəzi Asiyanın siyasi xəritəsində edilən son dəyişikliklər qeyd edimişdi. Burada Qazaxıstan SSR və Qırğızıstan SSR yaradıldı, Qaraqalpaqıstan MSSR isə Qazaxıstan SSR-dən alınıb Özbəkistan SSR-ə birləşdirildi (Bregel, 2003: 96).

Ümumilikdə Türküstanda qurulan bu “müstəqil” dövlətlər sadəcə formal xarakter daşıyırdı. Ölkələrin liderləri yerli xalqın nümayəndələrindən olsa da, ölkənin mühüm siyasi vəzifələrində ruslar xidmət edirdi. Onlar bir növü həm ölkənin siyasi xəttinin, həm də ölkənin liderinin ideologiyaya sədaqətini ölçmək üçün buraya göndərilmişdilər.

Nəticə

Sovet hökumətinin Türküstanda qurulduğu ilk illərdə həyata keçirilən islahatlar və siyasi dəyişikliklər günümüzdə müstəqil ölkələr olan Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistan Respublikalarının təməlləri atıldı. İslahatlardan qadın haqlarının müəyyənləşdirilməsi və onlara seçmə-seçilmə hüququnun verilməsi, təhsilin dünyəviləşməsi, müasir məktəblərin

açılması və bütün sosial siniflərdən insanların təşkil alma fürsəti əldə etməsi, torpaqların slavyanlardan alınaraq yerli xalqa verilməsi və onların subsidiyalar ilə təmin edilməsi, dövlət və din işlərinin bir-birindən ayrılması, o cümlədən hüququn sekulyarlaşması yerli xalqlar üçün yararlı addımlar hesab oluna bilər. Lakin edilən bütün islahatlar bolşevik propoqandası altında aparılır, Moskvanın özünə sadıq və savadlı kadrlar yetişdirmək üçün atdığı bu addımların türklərin xeyrinəmi, yoxsa zərərinəmi olduğu müəyyən etmək çətinləşirdi. Xüsusilə “Millətlərin müəyyənləşdirilməsi” pərdəsi ilə Stalinin birbaşa nəzarətində edilən dəyişikliklər ideoloji olaraq bölünmələr yaşan Türkünstanda vəziyyəti daha da qəlizləşdirmişdi. Bu dövrdə həyata keçirilən islahatlara əsaslanaraq səsləndirilən bəzi fikirlərə əsasən Bolşeviklər bu dəyişikliklərlə dağınıq olan sistemi yenidən təşkil etmək istəyirdi. Bu fikirdə nəzərə alınmayan nüanslar ümumilikdə fikrin yanlış olduğunu göstərməyə bəs edir. Belə ki, ilk illərdə RSFSR daxilində muxtar vilayət olaraq idarə edilən Türkünstan, xüsusilə 1924-cü ildə və daha sonra atılan addımlar ilə bölünmüşdür. Bu islahatların uğurlu olduğunu demək çox çətindir, çünki taciklərin ən çox yaşadığı şəhərlərin Özbəkistan şəhərləri olduğunu, Qırğızıstanın qərb vilayətlərində özbəklərin çoxluqda olduğunu, sərhədlərin uğurlu bir şəkildə müəyyən edilmədiyinin ən böyük sübutlarındandır. Reformasiyaların intensiv bir şəkildə aparıldığı 12 ildə fərqli etnik mənsubiyyətlərə ev sahibliyi edən şəhərlərin və hətta bəzən muxtar vilayətlər və respublikaların idarəçiliyinin həyata keçirilməsi tez-tez müxtəlif ölkələr arasında dəyişdirilmişdir. Tacikistanın əvvəlcə Özbəkistana verilən bir muxtar vilayət, daha sonra isə ölkə olması və özbəklərin əlində olan bəzi şəhərlərin onlara verilərək bu dövlətin torpaq bütövlüyünün təmin edilməsi gələcəkdə baş verə biləcək bütün problemlər üçün Stalinin əmri ilə atılan təməldir. Türkünstanda günümüzdə mövcud olan anklav və eksklav bölgələrin mövcudluğu keçmişdə atılan bu addımların nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1. Keller, Sh. (2022). “Məkkəyə deyil Moskvaya” (Türkçəyə tərcümə: Ammar Kılıç). İstanbul: Selenge nəşrləri.
2. Oliver, R. (2009). “Yeni Orta Asya” (Türkçəyə tərcümə edən Mehmet Moralı). İstanbul: Metis Yayınları.
3. Sadıkov, R. (2021). “Qanlı Dörd il (1917-1921)”. İstanbul: Kobel nəşrləri.
4. Bregel, Y. (2003). “An Historical Atlas of Central Asia”. Denver: Brill Academic Publishing.
5. Baumer, C. (2012). “The History of Central Asia” (Vol 4). London: Bloomsbury Publishing.
6. Everet-Heath, T. (2003). “Central Asia”. London: RoutledgeCurzon Publishing.
7. Bregel, D. (2003). “Turkestan and The Fate of Russian Empire”. London: Routledge Curzon.
8. “History of Civilisations of Central Asia”. (2005). Turin: UNESCO Publishing.
9. Allworth, A.E. (1990). “The Modern Uzbeks”. Stanford: Hoover Institution Press.
10. Dadabayev, T., Komatsu, H. (2017). “Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan”. New York.
11. Khalid, A. (2021). “Central Asia”. Princeton: Princeton University Press.
12. Keller, Sh. (2020). “Russia and Central Asia”. Toronto: University of Toronto Press.

Göndərilib: 10.02.2024

Qəbul edilib: 02.04.2024